

Час написання хроніки «Король Джон» не піддається точному визначенню, і шекспірознавці називають різні дати в широкому діапазоні між 1591 і 1597 роками. Англійські дослідники Д. Довер Вільсон і Е. А. Хонігман, видавці «Короля Джона» у відомій серії «Новий Арден» (1954), відносять його до 1594—1596 років, а Е. К. Чемберс вважає, що ця хроніка була написана взимку 1596—1597 років, тобто вже після хроніки «Річард II». Підставою до цього визначення є те, що у відомому списку Ф. Мереза (1598) вона згадується як недавно написана п'єса. За життя Шекспіра хроніка «Король Джон» не друкувалася і вперше була опублікована у знаменитому першому зібранні його драматичних творів, Folio 1623 року, де вона, як доводить В. Грег, була надрукована не за суфлерським списком, а за чернеткою, про що свідчить передусім її недоопрацьованість з театрального погляду.

Головним, а на думку деяких шекспірознавців і єдиним джерелом «Короля Джона» була анонімна п'єса в двох частинах «Неспокійне правління Джона, короля Англії», видана 1591 року. Чимало ситуацій і сцен, а також деякі образи цієї п'єси дуже близькі до шекспірівської хроніки, і на цій підставі виникла думка, що її автором теж був Шекспір, тобто що це, власне, перша редакція його «Короля Джона». На цю думку наштовхувало й те, що у виданні названої п'єси 1611 року з'явилося позначення: «Написано В. Ш.», а на титульній сторінці третього її видання (1622) вже стояли не ініціали, а повне ім'я Шекспіра. Однак ці видання аж ніяк не є вирішальним доказом того, що Шекспір був автором «Неспокійного правління короля Джона», оскільки, зважаючи на його високу репутацію драматурга, на початку XVII ст. йому не раз приписували чужі п'єси. Пізніший аналіз тексту показав, що прямі текстуальні збіги в цих п'єсах відсутні (за винятком одного рядка), і стилістично вони істотно відрізняються одна від одної. Значні розбіжності існують і в провідних ідейних мотивах творів, у інтерпретації деяких подій. Тому, хоч сюжетно «Король Джон» здається скороченим варіантом п'єси «Неспокійне правління...», переважна більшість шекспірознавців дотримується думки, що ця п'єса написана попередниками Шекспіра (серед можливих авторів називають К. Марло, Р. Гріна, Дж. Піля), а вже на її основі великий драматург написав свого «Короля Джона».

Деякі дослідники, зокрема Довер Вілсон і Хонігман, указують і на інші джерела Шекспірового «Короля Джона»: це і відома хроніка Голіншеда, і збірник Д. Фокса «Акти й пам'ятники церкви» (1583), і середньовічна латиномовна «Histor Maior» Матвія Паризького, в якій описане правління Джона Безземельного.

Сюжетно хроніка «Король Джон» стоїть відокремлено від основного масиву історичних хронік Шекспіра — двох його тетралогій, досить тісно пов'язаних між собою. Дія її відбувається на початку XIII ст., тобто майже на двісті років раніше, ніж у хроніці «Річард II», якою відкривається друга тетралогія, де відображені події, що безпосередньо вели до війни Червоної та Білої троянд. Справді дуже неспокійне, правління короля Джона позначене соціально-політичними подіями й процесами, які відіграли важливу роль у історії Англії. Від них, ясна річ, тягнуться нитки й до XV ст., до війни Червоної та Білої троянд, і до Шекспірових часів. Правління короля Джона теж заповнене кривавими феодальними міжусобицями, мали місце й спроби зміцнення централізованої влади, що вело до неминучого конфлікту між королем і феодальними можновладцями. Англійська династія Плантагенетів, до якої належав і король Джон, володіла землями в Західній і Південній Франції, а французький король Філіпп II Август прагнув витіснити англійців з цих земель. Тому вже тоді Англія вела тривалі війни з Францією. За правління Джона стався перший гострий конфлікт англійської корони з папським Римом, який намагався тримати під своїм контролем політичне життя всієї католицької Європи. І, нарешті, за короля Джона була проголошена Велика хартія вольностей і почав діяти англійський парламент — подія, якій незмінно відводиться одне з найпочесніших місць у історіографії буржуазної Англії.

Як уже говорилося (див. післямову до першого тому), історичні хроніки Шекспіра — це не тільки відображення історичного минулого, а й ідеологічна проекція сучасності на минуле. Ця характерна особливість Шекспірових хронік проявляється у «Королі Джоні» передусім у виборі історичних подій та в їхній актуалізації. Очевидно, саме тому з поля зору Шекспіра повністю випала така подія, як проголошення Великої хартії вольностей і скликання парламенту в передостанній рік правління Джона; про це навіть не згадано в творі, що дуже дивувало англійських буржуазних шекспірознавців. Але ж Шекспір творив у «елизаветинську добу», тобто в час вищого розквіту англійського абсолютизму, коли роль парламенту була зведена нанівець. Цим і пояснюється нехтування згаданим фактом, що мав місце в роки правління Джона, які відображені в хроніці. Натомість, як і в інших хроніках, Шекспіра хвилюють питання, пов'язані з абсолютизмом та абсолютистською ідеологією, причому і в «Королі Джоні» ця політична проблематика пов'язується з морально-етичними мотивами і значною мірою розглядається саме з морально-етичної точки зору. На першому плані у хроніці стоїть також конфлікт короля Джона з папським Римом, що знову ж таки зумовлене політичною ситуацією в Шекспірову добу. Ще в 30-х роках XVI ст. Англія стала протестантською країною, але боротьба з католицизмом, очолюваним папським Римом, не вщухала. Дарма, що Непереможна Армада загинула (1588), загроза з боку Іспанії, головної військово-політичної сили католицького табору, не зникла. Цим і пояснюється актуальність зображення конфлікту короля Джона з папським Римом, загострене викриття останнього в хроніці Шекспіра. Разом з тим, голосно звучать у ній навіювані сучасністю патріотичні мотиви, особливо чітко виражені в картинах боротьби з французьким військом, що діє на території Англії.

Отже, за своєю проблематикою й провідними ідейними мотивами хроніка «Король Джон» тісно прилягає до основного масиву історичних хронік Шекспіра — двох тетралогій, і її можна розглядати як своєрідний історичний пролог до них. На це дає право й однотипність конфліктів, що лежать в основі як «Короля Джона», так і обох тетралогій: той факт, що за своїм походженням і характером конфлікт короля Джона й Артура, принца Бретонського, — це, власне, прецедент більш масштабного пізнішого конфлікту двох вітей династії Плантагенетів, Ланкастерської і Йоркської, який вилився у війну Червоної та Білої троянд.

Король Джон — узурпатор, і цим він подібний до Генріха IV чи Річарда III. Наймолодший син Генріха II, він після смерті свого брата Річарда I Левине серце захопив корону, яка по праву мала належати його небожеві Артуру, синові Годфріда Плантагенета, другого сина Генріха II. Підбурюваний своєю матір'ю Констанцією, юний Артур заявляє про свої права на корону, його підтримує французький король Філіпп II Август, зацікавлений у ослабленні Англії, та частина англійських феодалів. Розпочинається міжусобна війна з участю французького війська. Становище Джона ще більше ускладнюється конфліктом з папським Римом, якому він не дозволив втручатись у внутрішні справи Англії. Прагнучи знайти вихід із ситуації, король Джон віддає наказ убити Артура, захопленого раніше в полон, але це злочинне вбивство тільки посилює міжусобицю. Зазнавши поразки в битві при Сент-Едмондсбері, король Джон знаходить пристановище у Свінстедському монастирі, де нагло помирає (за однією з версій, яку прийняв Шекспір, його отруїв чернець, помстившись королеві за конфіскацію монастирського майна). Такі ті основні події останніх років правління короля Джона, які становлять сюжет Шекспірової хроніки.

Король Джон у зображенні Шекспіра спершу справляє враження правителя, здатного викликати симпатію, незважаючи на те, що він узурпатор. У його діяльності є моменти, які імпонували Шекспірові та його сучасникам: це і війни з Францією, і спроби зміцнення королівської влади, і, особливо, конфлікт з папським Римом — найлютішим ворогом елізаветинської Англії. Але поступово стає ясно, що король Джон не перебуває на висоті історичних завдань, які стоять перед ним, він — король-самозванець і в тому розумінні, що береться розв'язувати завдання, які йому не під силу. Ми вже зазначили (див. післямову до першого тому цього видання), що, виводячи в своїх історичних хроніках образи королів, Шекспір розглядав різні варіанти актуальної для його часу проблеми монархічної влади та особистих якостей монарха. Можна погодитися з О. А. Анікстом, який пише, що зрештою «в особі Джона Шекспір зобразив монарха, недостойного правити країною. І справа тут не стільки у відсутності законних прав на володіння престолом, скільки в моральних якостях Джона. Вбивця невинної дитини, він нічим не довів свого морального права на те, щоб бути правителем держави. Більше того, своїми діями він показав, що готовий у будь-який момент поступитися інтересами країни заради особистого благополуччя» (Анікст О. Творчество Шекспира. — М., 1963, с. 223).

До речі, зростання художньої майстерності Шекспіра-драматурга порівняно з першою тетралогією хронік особливо наочно розкривається в тому, як виявляється в п'єсі внутрішня ущербність короля Джона й вимальовується його оста-

точний образ. Шекспір це робить без будь-яких декларацій та без інших форм авторського втручання, шляхом лише об'єктивного показу намірів і вчинків Джона (на відміну, скажімо, від хроніки «Річард III», де кожен крок героя одразу коментувався чи «самокоментувався»). Ось король Джон підмовляє Гюбера де Бурга вбити Артура, і в тому, як він це робить,— обережними натяками, що їх можна тлумачити по-різному і в разі необхідності зняти відповідальність із дійсного вбивці,— проявляється не тільки аморальність Джона, а й підступність, і брак сильної волі та рішучості. Знищуючи слабких ворогів, Джон примиряється з сильними ціною не лише особистих принижень, а й принижень держави, яку він уособлює; такий характер має його примирення з папою римським, його пертракції з легатом (послом) Пандольфом. І стає зрозумілим, що Джон піклується передусім не про державу, а про особисті інтереси й вигоди.

Цікаво, що позитивний зміст хроніки, її патріотичні мотиви, ідея державної єдності й незалежності Англії, пов'язані в перших діях з королем Джоном, далі відчужуються від нього й переносяться на інший образ — образ Бастарда, незаконного сина короля Річарда Левине серце. Бастард в останніх діях виступає носієм і речником патріотичної ідеї, він справді над усе ставить добробут і честь Англії і готовий накласти за них голову. Коли король починає вагатися, Бастард лишається непохитним у своїй готовності вести далі боротьбу з французами. Проте Бастард — аж ніяк не риторичне вираження патріотичної ідеї, в цьому образі не менш яскраво проявилось зростання художньої майстерності Шекспіра, зокрема вміння створювати живі й рельєфні людські характери. Бастардові притаманні й деякі далеко не ідеальні риси середньовічного рицаря, такі, як грубість і жорстокість, постійна готовність проливати кров, але вони не затіняють і не ставлять під сумнів зазначену сутність образу, лише надають йому життєвої повноти й переконливості.

Зростає майстерність у змалюванні характерів, яку мимоволі хочеться назвати реалістичною, помітна і в інших дійових особах хроніки «Король Джон» (королева Елеонора, Констанція, дофін Людовік, Гюберт де Бург та ін.). Серед них слід виділити папського легата Пандольфа, який прибув до Англії для того, щоб за будь-яку ціну домогтися поновлення папського контролю над нею. Цей персонаж зазнав особливо значної модернізації й перетворився на завершене втілення «макіавелліста», як називали в елізаветинській Англії цинічних, безпринципних політиків, що не зважають на будь-які моральні норми, йдучи до своєї мети. Проте слід сказати, що Шекспір у гостровикривальному образі Пандольфа не дуже погрішив проти історичної правди, оскільки «макіавеллізм» здавна перебував на озброєнні політики й дипломатії папського Риму.

Своєрідної патетики й ліризму сповнений образ Артура, підлітка, втягнутого в кривавий вир міжусобиці.

У шекспірознавстві поширений погляд на «Короля Джона» як на твір перхідного характеру, як на ланку зв'язку між першою і другою тетралогіями Шекспірових історичних хронік. Цей погляд цілком слушний: якщо одними своїми гранями, зокрема «об'ємним» змалюванням характерів, п'єса тяжіє до другої тетралогії, до її вершини — «Генріха IV», то в інших моментах вона ще близька до першої тетралогії, передусім до «Генріха VI». Ця близькість особливо відчутна

в композиції «Короля Джона», скоріше хронікально-епічнім, ніж драматичній за своєю природою, бо рушійною силою сюжету п'єси виступають зовнішні події, і він витворюється передусім їхнім перебігом. До того ж хроніці істотно бракує драматичної єдності дії, яка відчутно розпадається в перших і останніх актах на два цикли, внаслідок чого в останніх актах стають непотрібними деякі персонажі, котрі відігравали активну роль у перших актах. Шекспірознавці висловлюють також припущення, що в тексті останнього, V акту випали окремі епізоди, які передували смерті короля Джона, внаслідок чого ця смерть здається дещо неспроможливою.

Перший російський переклад хроніки «Король Джон» з'явився у 1862 році в журналі «Современник» (перекладач О. В. Дружинін). Українською мовою вона перекладена вперше. Театри до цієї хроніки звертались рідко, слід згадати хіба що сучасну її постановку в Єреванському вірменському театрі ім. Г. М. Сундукяна.

ПРИМІТКИ ДО «КОРОЛЯ ДЖОНА»

С. 6. *Король Джон* (1199—1216), прозваний *Безземельним*,— молодший син англійського короля Генріха II Плантагенета, брат Річарда I Левине серце. Після смерті останнього захопив трон, який мав належати його небожеві Артуру. В передостанній рік правління Джона була проголошена Велика хартія вольностей. Помер з невідомої причини.

Принц Генріх— син короля Джона, згодом король Генріх III (1216—1272).

Артур (1187—1203) — герцог Бретані, син Годфріда Плантагенета, старшого брата короля Джона. Законний спадкоємець трону. Був убитий королем Джоном у Руані.

Вільям Маршал, граф Пембрук— один з наближених короля Джона, згодом регент за неповноліття Генріха III. Насправді був вірний королю Джону й не переходив на бік заколотників.

Вільям Лонгсворд, граф Солсбері— позашлюбний син Генріха II та його коханки Розамунди Кліффорд. Виступав проти короля Джона, але після його смерті підтримав Генріха III.

Філіпп Фоконбрідж (Бастард)— позашлюбний син Річарда I Левине серце. Спершу брав участь у війні баронів проти короля Джона, а потім перейшов на його бік.

Гюберт де Бург— нормандський рицар, наближений короля Джона. Король доручив йому наглядати за полоненим Артуром, а потім осліпити його, проте Гюберт де Бург не виконав цього доручення. Лишився до кінця вірним королю Джону.

Філіпп II Август (1180—1223) — французький король. Виступив на захист прав Артура, але справжньою його метою було витіснення англійців із французьких земель. Завдав кілька дошкульних поразок англійцям і німцям.

Людвік— французький дофін. Висадився в Англії із значним військом як союзник заколотників. Повернувся на батьківщину після проголошення королем Генріха III.